

Jasna Andrić

IZ ETNOLOŠKE PROBLEMATIKE S PODRUČJA NEKIH
STARIH RUDARSKIH SREDIŠTA

Pojavama povezanim s tradicijskim rudarskim zanimanjem, posebno uz rudarska središta u Bosni i Srbiji, bavilo se više ispitivača i stručnjaka s raznim pristupima, ponajviše povijesnim, ali i etnološkim. Uz podrijetlo i povijest ovoga zanimanja u našim krajevima i uz pitanja o pojedinostima radnih postupaka i pomagala, pozornost su izazivale posebne leksičke pojave i, zatim, predaje i vjerovanja zabilježena na područjima gdje je bila razvijena rudarska djelatnost.

Dosad zabilježene predaje nisu, zacijelo, i sve koje bi još trebalo zabilježiti, ni s obzirom na sadržaj i motive, niti, posebno, s obzirom na mjesta i područja gdje takve predaje nisu još ispitane. Ipak ih se, prema pojedinim vanjskim obilježjima, moglo dosad svrstati u dvije osnovne skupine.

Osnovu prve skupine čini predaja o "srebrnom caru" zabilježena u mjestu Kučajna u rudarskom području sjeveroistočne Srbije. Zabilježeno je pet verzija predaje u različito doba i od četiri zapisivača. Za sve je primjere karakterističan središnji motiv pojave podzemnog bića koje se u tri verzije naziva "srebrni car", u jednoj "srebrni kralj", a u prvoj koja je zapisana spominje se kao "čovjek od srebra koji na dnu sedi, kao što ljudi pričaju". Da je on od srebra, očito je i iz drugog primjera predaje gdje car, stojeći, opominje rudarskog vođu "neka vadi ostalu srebrnu rudu oko njega". Uz ime "srebrni car" spominje se ova pojava i kao "srebrni čovjek" u četvrtom primjeru predaje, dok je u trećem opisana nešto drugačije: "Kopajući tako naiđu u zemlji na neku stvar koja je izgledala mrtva, a sijala se kao jarko sunce; glava je u te stvari bila od samoga srebra". I dalje: "Ovo je bio Srebrni car čiji i jeste majdan, ali ljudi nisu to znali." Početak četvrte verzije glasi: "U Staroj Kučajni u brdu koje se zove Dajbog, živio je nekada Srebrni car". Iza toga slijedi priča o tome kako je on nađen u zemlji. Prema svim predajama ljudi pokušavaju izvući srebrnoga cara na površinu, on ih opominje (osim u prvom primjeru), a zatim na njegovu zapovijed (ili u četvrtom primjeru, i bez nje) provale podzemne vode rijeke. U tri je to primjera rječica Dagudin, jer se velike rijeke ne odazivaju ili "nema žice". Voda proguta sve, okna i rudare, odnosno kopače, a prema prvoj i trećoj verziji i kuće i dolinu. Priča se i

o pojavi novih voda. Prema posljednjoj verziji: "Iz Dajboga izvire vrelo Banja koje kažu da je onda postalo", a u četvrtoj se kaže: "Na jedan put pukne Dajbog, pojavi se velika voda."

Svi primjeri predaje prenose događaj u davno doba, a nakon poplave rudokop prestaje raditi, što se izrijeком spominje u tri primjera. Prema prvoj su verziji Turci htjeli iskopati sve srebro i srebrnoga cara, a zatim se, nakon poplave, u njihovo doba u rudniku prestalo raditi. Kad su Nijemci otvorili rudnike, "čoveka od srebra ne beše već tu". U trećem primjeru predaje kao da se mogu naslutiti dva potopa, jedan u "staro vreme", a drugi nakon što su Turci počeli kopati rudu i kupati se u ljekovitoj vodi koja se nalazi blizu srebrnog cara u olovom pokrivenoj kućici. Prema ovoj predaji, srebrni je car još uvijek pod zemljom, jer je u okno, u njegovu blizinu, pao jedan rudar "i ostao na mestu mrtav, a to je znak da je on tu". I dalje: "Gde je god više vode tu je i ruda bogatija." U toj se verziji spominju i zakopani novci.

Radnja četvrtoga primjera ove predaje ne događa se u rudniku. "Neka devojka čuvajući goveda naiđe u jednoj leški srebrni štap gde viri iz zemlje." Djevojka pozove ljuđe koji kopajući nađu srebrna čovjeka. To je, očito, srebrni car koji je, kako se to na početku kaže, tu u brdu nekada živio.

S predajom o "srebrnom caru" povezivale su se i predaje u kojima se spominje "srebrni bog". 2 Jedna od njih potječe iz kraja koji je u rimsko i u srednjovjekovno doba bio poznat po rudarskoj djelatnosti (okolina Sočanice na Ibru). 3 Predaja sadrži motive o nekadašnjim stanovnicima ovoga kraja koji se mole "bogu srebrnome", o svetom Jurju koji oslobađa banovu kćer od zmaja koji živi u jezeru, a prema jednoj verziji predaje nastaje i poplava, koja potopi naselje, kada sveti Juraj zmajevim truplom pregradi rijeku Ibar. Motivi o krivovjernim stanovnicima koji se mole upravo "srebrnom bogu", uz motive o jezeru, a i zmaju u njemu, ponavljaju se i u predajama zabilježenim u krajevima u kojima nije bilo rudarske djelatnosti (u Mačvi, gdje se spominje grad Širin, u Hercegovini). 4

Osnovu druge skupine predaja, povezanih s rudarskim zanimanjem, čini vjerovanje u pojavu podzemnih duhova koje se može vidjeti u rudnicima u ljudskom obliku, često male ne kao patuljke, ili se iz pustog okna čuje samo odjek njihova rudarskog rada. Predaje su potvrđene u okolici pojedinih rudnika u Istri, Sloveniji, Hrvatskom Zagorju, Podravini (Bilo-gora), zapadnoj Srbiji, u nekim bosanskim rudarskim središtima (Srebrenica, Kreševo, Fojnica, okolina

Ljubije) te u okolici Knina (Siverić). 5 Nazivi kojima se ovi duhovi označuju mogli bi se svrstati u tri grupe. Jednu bi grupu sačinjavali doslovni, ili manje ili više izmijenjeni njemački nazivi, kao: berkmandeljc (Slovenija), perhmanec (Hrv. Zagorje), perkman (Kreševo i Fojnica). Na području Bilo-gore poznati su pod imenima: zemaljski duh, patuljak s bradom ili bergmandl. Nazivi vrste: zemaljski duh, zemski duk, zemljani duh, podzemni duh, pa zatim i rudarski car ili čuvar, ruparski ili rudarski čoso te - divi čovjek, potvrđuju se u Srbiji, Bosni i kod Knina. U Istri rudarskog duha zovu: macmolić, pulić ili orko, pa je on time povezan s drugim, u primorskom pojasu, raširenim vjerovanjima u duhove posebnog značenja i postanja.

Ponekad se, naročito uz ova vjerovanja s nazivima iz prve dvije skupine, ne navodi mnogo pojedinosti, a ako se navode, tada se s manje ili više izuzetaka ponavlja opis patuljka u bijelom, ponekad s crvenom kapicom. Njegova pojava predskazuje nesreću - urušavanje u rudarskoj jami. Ponegdje se nesreća može naslutiti samo ako ga se ne vidi, a čuje se odjek njegova rada (Siverić, Jagodnja u Srbiji), ili ako patuljak, kada se pojavi, umjesto čekića (kojim potvrđuje) nosi pilu ili metlu. 6 Rudarski duh ne voli nečistoću i psovke (Bilo-gora, Jagodnja, Šurkovac kod Ljubije), a u istim se mjestima potvrđuje da se može javljati u različnim oblicima: kao patuljak, rudarski nadzornik, pa i u obličju običnog rudara (Bilo-gora). Ponegdje je poznato da se ne smije s njim razgovarati (Bilo-gora, Šurkovac kod Ljubije). Rjeđe se spominje da patuljak nosi rudarsku svjetiljku (Kreševo) ili svijeću koja gori modrim plamenom (Siverić). U osnovi je sklon rudarima, a njegova pojava može značiti i blizinu rude (Kreševo).

Uz ovu skupinu vjerovanja može se i ovdje navesti predaju zabilježenu u nekoliko sela uz rijeku Ibar. 7 Predaja govori o nekadašnjim stanovnicima ovoga kraja koji su se bavili rudarstvom, "a bili su vrlo mali ljudi, toliko mali, da su se morali penjati na kamen kad bi hteli da vide da li u kezanu vri". Odselili su zbog hladnoće koja je nastala usred ljeta.

Za razliku od ove predaje koja govori o prošlosti, o nekadašnjim rudarima patuljasta rasta, kazivači u nekim mjestima u Srbiji i Bosni tvrde da pojava duha u rudniku nije starija od suvremenijeg rudarstva i novih rudokopa. Ponegdje se vjerovanje ove vrste vežu samo uz novija rudarska okna. 8 U mjestu Majdan, kod Mrkonjić-grada, kazuje se o pojavi duha zvanog "bergmajster". 9 Nije ga se moglo vidjeti, mogao se samo čuti odjek njegova rudarskog rada, čime je najavljivao urušavanje u rovu. Javljao se samo u novom rudniku, kojeg je bila otvorila Austrija u brdu zvanom Sinjakovo, i vrlo se dobro zna da se nikad nije javljao u

starim oknima u brdu poznatom pod imenom Debela kosa, te da su predaju o "bergmajsteru" donijeli austrijski rudarski stručnjaci.

Uz rudarski rad u starim oknima u Debeloj kosi, brdu iz kojega se od pamtivijeka vadila željezna ruda, vezana je sasvim drukčija predaja. Njene se pojedinosti očituju u pričanjima o rudarima koji su pojavu iz sadržaja ove predaje doživjeli. Prije barem sto godina jedan je vođa rudarske grupe ušao u jamu na mladu nedjelju da pregleda koliko je rude izvađeno, ima li je još i "na koju je stranu". Nedjeljom ni inače nikada nije išao u crkvu. U jami se pred njim pojavi crn jarac, "s dugačkom bradom, rogat", "puhne kao insan" i ugasi luč koju je čovjek držao u ruci. Ako bi je, tražeći izlaz, uspio ponovno upaliti, jarac bi je na isti način opet ugasio. Pošto je ipak izišao iz jame, rudar je "slao crkvi lemuzine", određene priloge, i nikad više nije nedjeljom silazio pod zemlju. Osim mraka, u jami je i vlažno i tlo je mokro. Rudari su zbog vode kopali odvodne jarke, ali - u unutrašnjosti Debele kose ima "tristo vrila" i jedna provalija bez dna, koje su se rudari posebno čuvali, a i u njoj je bilo vode.

U sadržaju ove predaje može se utvrditi više motiva ili grupa motiva, a napose: pojavu crnog, rogatog i bradatog jarca u podzemlju, vrijeme kada se on pojavljuje, razlog te pojave i posljedice, te predodžbe o podzemlju u kojem jarac boravi, a koje obiluje vodom. Koliko je podzemna voda bila stvarnost s kojom su rudari dolazili u dodir, toliko su predodžbe o tristo vrele i o ponoru s vodom dio predaje.

Rašireno je i dobro poznato dvostruko značenje koje se pripisuje duhovima u obličju jarca ili s pojedinim jarećim, odnosno kozjim obilježjima. S jedne strane imaju ove predodžbe značenje u vezi s plodnošću, a s druge sa svijetom mrtvih i podzemlja. Miješaju se i s drugim, po nekim osobinama srodnim vjerovanjima i predajama, ali je iz niza dosad poznatih činjenica moguće naslutiti postojanje čitavog kompleksa, prostornog i pojmovnog, vezanog uz demone koji mogu imati obličje ili oznake jarca ili koze. Samo kao primjer, može se navesti i značenje lika jarca u vezi s pojedinim antičkim mitovima, pojmovima i postupcima, 10 pa vjerovanje u duha žita koji, među ostalim, može imati i obličje jarca. 11 Dobro su poznati i u nas maskirani ophodi u kojima je često predstavljen i jarac - maskom, rogovima ili nazivom za jednog od sudionika. 12

Uz izričito podzemno i zagrobno značenje duhova koji se javljaju u liku jarca, ne može se zaboraviti ni kasnije oblikovane predodžbe o đavlu koje su mogle zamijeniti

prvobitne tradicije. I kozu se često smatra životinjom koju je đavao stvorio ili mu pripada. 13 Jarac se uz neke druge životinje pojavljuje kao čuvar blaga, i tada je najčešće crn, a i žrtva koju po predaji prinosi nalaznik blaga može biti upravo crni jarac. Zakopano blago može biti smješteno u šupljinu predmeta koji ima oblik životinje, pa i koze, a tako može biti oblikovano i zlato. 14 Brojne su predodžbe o duhovima s pojedinim obilježjima jarca, odnosno koze, u prvom redu s kozjim nogama, a takve ponegdje u nas i drugdje imaju ženski demoni - vile ili kuga, u srednjoevropskim krajevima neke vrste patuljaka, napose oni koji su zamišljeni kao prastanovnici tih područja i, ponekad, zmaj. 15 Kozja obilježja često posjeduju duhovi voda. Takvi patuljasti duhovi mogu biti pokriveni jarećom dlakom, a često imaju životinjske noge, među njima i kozje. Vodenjak se može pretvoriti u jarca ili jašiti na jarcu. 16 U nas se vodeni duhovi sličnih osobina potvrđuju u sjeveroistočnoj Srbiji i u Makedoniji, a mogu imati više kozjih značajki: rogove, uši, noge i dlaku. 17 Jarac i koza, prema srednjoevropskim predodžbama, povezani su s pojmom vode i na drugi način. Koza je u određenoj vezi s pojavom plodnosne kiše, a jarac s olujom i gromovima. 18

Jarac, koji se po našoj predaji javlja u rudarskom oknu, pripada podzemnom svijetu koji obiluje vodom. Nije nepoznato da je voda dio predodžbi o podzemlju, a takve se potvrđuju i u nas. 19 Određena veza između jarca i vode biti će jasnija na osnovi drugih predaje iz naših krajeva, predaja u kojima su koza ili jarac povezani s izvorima, nastankom ili pronalaženjem vrele, podzemnom vodom. Dosad zabilježene predaje ove vrste nisu brojne, a potječu iz Zagorske Dalmacije, Hercegovine i Crne Gore. Jarac će kao noćna prikaza odvući čovjeka u goru, na mjesto gdje "skače puno vode" i tu će ga prepustiti sudbini ili smrti. Još su značajnije predaje po kojima jarac nađe vodu u nekom grmu ("trnu"). Kad izvuče glavu, brada mu je mokra. Ponekad "voda traži žrtvu", pa treba jarcu odsjeći uho ili ga treba ubiti i "kakav bude mlaz krvi debeo, tako će biti jaka i žica vode". Kad pastir ubije jarca koji je našao vrelo, "puče zemljina kora, šiknu mlaz krvi i pokulja izvor vode". Velikog divljeg jarca ubili su lovci Ivana Crnojevića na izlazu iz pećine, iz koje je moker izašao. Tada je potekla Rijeka Crnojevića. 20

Pojava podzemne vode povezuje našu rudarsku predaju o jarcu s predajama o "srebrnom caru", koji je na neki način gospodar podzemnih voda u svom području. Značajna je i varijanta ove predaje po kojoj se zbivanja ne događaju u vezi s rudnikom, nego "srebrnog cara" pronade djevojka koja čuva goveda i u grmu lijeske ugleda srebrni štap. Voda se pojavi kada "pukne" brdo.

Na predodžbu o srebrnom čovjeku ili čovjeku sa srebrnom glavom, koji boravi ispod zemlje, podsjećaju izdaleka srednjoevropske predodžbe o podzemnom svijetu u kojem je sve od zlata i srebra, pa i biljke i životinje. Onaj tko, prema nekim pripovijetkama, uđe u podzemni svijet, izlazi u haljinama od zlata ili je obilježen zlatnim znakovima.²¹ Još su značajnije za nas one predaje ili pripovijetke, po kojima se u podzemlje ulazi kroz jamu ili zdenac, pa i jezero, ali i kroz špilje u kojih je ulaz obrastao grmljem, a ulaz može biti i ispod nekog trnovitog grma. O takvim, ili sličnim, ulazima u podzemni svijet postoje predaje i nas.²² Taj svijet nije pust, nastanjen je i u nas i drugdje zmajevima i drugim bićima, a u srednjoevropskim krajevima još i posebnom vrstom patuljaka koji, osim u donjem svijetu, često borave i uz zdence i izvore, pa zatim uz nalazišta blaga, uz crkvišta i gradine. Postoje i predaje o tome da su iz pojedinih krajeva zbog nekih uzroka iselili ili su izumrli, a ponegdje se misli da su bili rudari i kovači.²³ Patuljasta bića žive i u srednjoevropskim rudnicima i osnovni su dio rudarskih predaja, ali postoji i vjervanje da su srodni i povezani s drugim patuljcima, šumskim i vodenim. Većina naših pripovijedaka o patuljcima u rudnicima sadrži doslovno ponovljene pojedinosti iz srednjoevropskih rudarskih vjervanja.²⁴ U našim primorskim krajevima, priče i predaje o duhovima rudnika povezane su i s drugim pričama o patuljcima, donekle zasebnog značaja i podrijetla, a sličan značaj imaju i naše predaje o patuljastim duhovima voda, ne svuda još dovoljno ispitane.²⁵

Zajedničku osnovu s njemačkim i drugim srednjoevropskim predajama o patuljcima koji su nekoć bili stanovnici pojedinih krajeva, a bavili su se i rudarstvom, mogla bi imati naša predaja zabilježena u blizini starih rudarskih središta uz Ibar i Kopaonik. Po svom sadržaju i motivima, posebno i po motivu o odlasku ovoga nekadašnjeg stanovništva i o razlogu koji ih je na to naveo, ova predaja pripada kompleksu predaja o prastanovnicima. U nas se oni češće zamišljaju kao snažni ljudi i kao divovi, a rijetko su dosad potvrđene takve predaje o patuljcima.²⁶ A za patuljaste rudare navodi se da su bili tako maleni da su se morali penjati na kamen da vide u kotao, koji je, zacijelo, morao biti normalne veličine. Upravo ovakva usporedba podsjeća ne samo na sadržaj jedne srednjoevropske predaje o prastanovnicima patuljasta rasta nego i na sličnu predaju koja potječe sa Kavkaza, iz Abhazijske. U sve tri predaje usporedbe su jednake po obliku i po smislu, a razlikuju se po sadržaju, po predmetu s kojim se isporučuje veličina nekadašnjih patuljastih ljudi.²⁷ Predaje o patuljcima, rudarima i kovačima iz brijege Ide na otoku Kreti, bile su dobro poznate već starim Grcima.²⁸

Na veze s tradicijama o nekadašnjim stanovnicima i o onome što su oni iza sebe ostavili upućuju i naše rudarske

predaje o "srebrnom caru" i o pojavi jarca u podzemlju. U predajama u kojima se jarac javlja kao nalaznik vode, riječ može biti upravo o vodi u nekom zdencu čija se gradnja pripisuje nekadašnjim stanovnicima. Može to biti i ka- menjem opločeno "vilinsko" vrelo na osamljenu mjestu. Još su češće zabilježene, bar zasad, predaje o kozji (ponekad govedu ili ovci) koja nalazi zakopano blago.²⁹ Po nekim se predajama zakopano blago, ili, možda, rudnik u kojem se nekada vadilo zlato, nalazi upravo pokraj izvora vode.³⁰ Koze mogu pronaći i ostatke starih gradova, a mogu ih naći i pastiri ili lovci. Jedni su i drugi u određenoj vezi sa životinjama, divljim ili pitomim.³¹ Pastir može s pomoću koza naći i mjesta koja su neposrednije povezana s mrtvima, pa to može biti špilja u kojoj su nekada ostali zatrpani mrtvi ratnici, a može to biti i ubijeni čovjek čije su tijelo ubojice sakrili u grmlje.³² Zabilježene su, napokon, i predaje o starim grobljima u kojima se moglo naći rogata ljudske lubanje.³³

Dio toga svijeta mrtvih biti će i crni jarac iz naše rudarske predaje. On puhne poput čovjeka da bi uga- sio luč rudaru koji je nepripremljen i u zlo doba ušao u podzemni svijet. I patuljci, duhovi srednjoevropskih rud- nika, traže od rudara pobožnost. Možda bi se ovdje mogla navesti i predaja koja potječe iz Koprivnice, a po kojoj je crkva na groblju osvijetljena na mladu nedjelju, jer "o- vdje mole duše onih pokojnika za koje nitko na tom svijetu ne moli, niti je tko dao za njih služiti svetu misu".³⁴ Rudar, koji se nakon susreta s jarcem sretno vratio iz podzemlja, ponajprije šalje posebne priloge crkvi. Na mladu se nedjelju nastoji, u nas i drugdje, izbjegavati pojedine poslove ili svaki rad, a mlada nedjelja i inače ima svoj naročit značaj.³⁵

Sadržaj predaje o "srebrnom caru" događaji su iz da- vne prošlosti. Iz podzemlja punog srebra, koje pripada, i- li je pripadalo, "srebrnom caru", potekla je voda. Ako je car još uvijek u dubini rudnika, čovjek može umrijeti ka- da mu se nađe u blizini. Pokraj njega je i voda, izvor vo- de i zakopano blago. I rude ima više tamo gdje ima i više vode, a ta je voda na zahtjev ili na zapovijed cara pro- uzročila poplavu. Poplavila je rudnik i naselje, ljudi su se utopili i prestao je rad u rudniku i život u naselju. Voda je stvorila granicu između živih i mrtvih, između svijeta sadašnjih i svijeta nekadašnjih stanovnika.

Pojava vode na površini zemlje, vode u obliku potopa koji će se povući ili jezera koje će ostati, vode u obli- ku obilne kiše nakon sušnih dana ili godina - to je i dio sadržaja onih predaja u kojima se spominje "srebrni bog", ali i dio sadržaja srodnih predaja u kojima takav bog, za kojega se uvijek ističe da nije onaj pravi, ima zasebno,

drukčije, ime ili uopće nema imena. Boga koji nije pravi poštuju stanovnici jednoga grada ili kraja, ili oholi, bogati vlasnici jednoga dvora, koji može biti označen kao dvor bogatoga Gavana. Po nekim predajama s ovim motivom, sam Gavan može biti božanstvo, jer njegova žena ima "boga na dvoru". On joj je dao bogatstvo, a njeni "od olova dvo- rovi i srebrni stolovi", prema jednoj od takvih predaja, mogli bi podsjećati na "srebrnog cara" i njegovu olovom pokrivenu kućicu. Gavan može imati i ulogu cara, kako to svjedoči predaja o caru koji se zove Kavaje (Gavan). Stradao je od obilne kiše, a sam je nije uspio izazvati ni izmoliti. On se klanjao bogu Valu, kao što se car grada Širina, kod Sinja, klanjao bogu Akaronu, a car istoimenoga grada u Mačvi "srebrnom bogu". Motiv o jezeru, pa i takvom koje prekrije jedan dvor, i motiv o potopu koji proguta jedan grad mogu biti i spojeni u istu predaju, a većina takvih predaja nastoji objasniti propast i vidljive ostatke nekog određenog dvorca, kule ili naseljenog grada. 36

Po dijelu osobina svoga sadržaja, ove bi predaje mogle biti povezane i s predajama o vladaru koji ima životinjska obilježja, a napose je to vidljivo na njegovoj glavi. To su predaje o vladarevoj tajni. I one dobrim dijelom ulaze u sklop lokalnih tumačenja koja se vezuju uz ostatke boravišta nekadašnjih stanovnika. 37 Među životinjskim pojedinostima na glavi vladara ističu se, naročito u našim krajevima, kozje uši, rogovi ili brada, a može on imati čitavu kozju glavu, pa i kozje noge. 38 Brijunac koji zna tajnu i ne može podnijeti njen teret, izgovara je jami u zemlji, špilji, a zatim i zdencu, izvoru, jezeru, bari, močvari, vodi uopće, trski ili trstici. Predaja može završiti i tako da kralj umre ili nestane, a može nestati i u podzemlju, utopiti se u rijeci, moru, zdencu. Ponekad nastaje i jezero u kojem on dalje boravi i u koje može potonuti njegov grad. Po dijelu predaja, vladar je povezan s kišom i sa plodnošću, a ima i značaj božanstva. 39 Možda bi se moglo, naposljetku, postaviti i pitanje, nije li predaja o "srebrnom caru", koji boravi pod zemljom i vlada nad vodama i blagom, životom i smrću, imala nekada i svoj početak. 40

U dijelu predaja, u kojima uz nekadašnje naselje nastaje jezero, ističe se motiv o pojavi zmaja u tom jezeru i o pobjedi nad zmajem koji traži djevojke kao žrtve. Predaje o zmajevima i aždajama povezuju se na neki način s našim predajama o "srebrnom caru" i o jarcu u podzemlju i, napose, s odnosom ovih predodžbi prema vodi. Zmaj živi u jezeru ili rijeci, ali - zmaj živi i u unutrašnjosti brda i u podzemnom jezeru. Čuvar je blaga. Može prouzročiti prodor vode, poplavu ili sušu, a u vezi je i s plodnošću

i s pojavom oluje. 41

Odnosi raznovrsnih predaja o duhovima životinjskoga oblika, povezanim s podzemljem i vodom, nisu jednostavni. Predodžbe od vrsti takve životinje mogu biti različite. U nas se u srodnim predajama, vjerovanjima i postupcima umjesto jarca može pojaviti ovan ili umjesto kože - ovca. Potvrđene su veze ovih životinja ili duhova ovoga obličja s izvorima, jezerima i blagom. 42

Stanovnik jezera i podzemlja, u nas i drugdje, često može biti još jedna rogata životinja muškoga roda - bik. Javlja se i u vezi s kišom i kao simbol plodnosti. Čuvar je blaga. U predajama o nekadašnjim stanovnicima navodi se i pojedinost da su oni, prije odlaska, zatvarali svoje zdence i vrela bivoljim ili volovskim kožama. Odnosi između jarca, ovna ili bika i njihovih uloga u sadržaju pojedinih predaja ne moraju uvijek biti paralelni. I u nas i drugdje, bik može biti onaj koji zmaja ubija, ili će junak koji ubija zmaja ogrnuti kožu bika. 43 Prema sadržaju brojnih pripovijedaka, 44 čovjek koji silazi u podzemlje može doći u dodir sa zmajevima i patuljcima, ali i sa ovnovima ili jarcima, te i s volovima ili bikovima koji mogu imati zlatne ili srebrne rogove. Bik sa zlatnim rogovima znači spasenje, a bik koji ima srebrne rogove krenut će još dublje u podzemlje ili u močvaru. Može biti posebno naglašena, ne uvijek u sasvim istom značenju, i boja ili neka druga naročita osobina u svih ovih životinja koje su duhovi.

U predajama i vjerovanjima, čiji je sadržaj povezan s podzemljem i smrću ili s plodnošću, mogu se javiti i druge, vrlo različite životinje. Od životinja s rogovima mogu to biti, u nas, divokoze i divojarci, a u mnogim se srodnim predodžbama i postupcima, u nas i drugdje, pojavljuju i jelen. 45

Primjerima koji su navedeni samo je dotaknut višeslojni kompleks vjerovanja, kojemu na određene načine pripadaju i predaje zabilježene u našim rudarskim područjima. Jedan su od izdanaka ovoga kompleksa i brojna poimanja koja se očituju u predajama i legendama koje su do nas došle iz davnine u pisanom obliku. Premda se može donekle naslutiti prostorno raširenje kultura koje su dale svoj prilog stvaranju nekih dijelova ovoga složenog sklopa vjerovanja, 46 pitanja koja se nameću o povijesti, izvorima, putovima i uzajamnim odnosima pojedinih kultura i njihovih tvorevina veoma su brojna. Brojne su već i predodžbe o pojavama i duhovima različitih obličja koji se javljaju na, manje ili više, bliskim osnovama. U nas su često u liku jarca ili koze, što može imati osnove u davno udomaćenim tradicijama. 47 Odgovorima bi se moglo približiti sa-

mo ispređivanjem brojnih podataka i njihovih pojedinosti, a ovdje bi to mogli biti podaci o pojavama koje se povezuju s vodom - s vodom u podzemlju, s njenim čudesnim i iznenadnim izbijanjem na površinu zemlje, s vodom koja je vrelo, zdenac, rijeka, jezero i močvara ili kiša, s vodom koja može značiti smrt i život, a i oboje gotovo istovremeno. Uz pojedine mogućnosti pojavljivanja vode i naoko različne predodžbe, postupci i pojave mogu biti vezane srodne načine, a može to biti i obrnuto. Ove predodžbe načini njihova povezivanja dio su kulturne povijesti, prilog njenom poznavanju mogu dati razvrstane činjenice je, raspoređene u prostoru, omogućuju pogled u prošlost.

Napomene

¹ T.R.Đorđević, Srebrni car. GLEMB 7, Beograd, 1932, s. 106-108. Izloženo je svih pet primjera, neki uz neznatne izmjene u odnosu na original, te kratke zabilješke V. Karadžića uz pojam "srebrni car".

² M.S.Filipović, Das Erbe der mittelalterlichen sächsischen Bergleute in den südslawischen Ländern. Südostforschungen 22, München, 1963, s. 227-228 i napose s. 230-231. - V.Čajkanović, O srpskom vrhovnom bogu. Beograd, 1941, s. 63-65. - Š.Kulišić, P.Ž.Petrović, N.Pantelić, Srpski mitološki rečnik. Beograd, 1970, pod: srebrni car.

³ N.Virijević, Kompleks Galič. Muzeji 3-4, Beograd, 1949, s. 68. Navodi se i u djelu M.S.Filipovića, s. 230-231.

⁴ Kao pod 2, izuzevši djelo M.S.Filipovića, V. nav. izvore.

⁵ M.S.Filipović, Srebrni car. GLEMB 8, Beograd, 1933, s. 93-95 (navedeno i u djelu iz 1963, skraćeno, ali s dopunama za Kreševo, Fojnicu i Staru Rijeku kod Ljubije, s. 228-230). - M.Bošković-Stulli, Istarske narodne priče. Zagreb, 1959, s. 136-137, te 210-211 (popis izvora). Isp. i s. 202-210, te 211-215. - Z.Lovrenčević, Mitološke predaje Bilo-gore. Narodna umjetnost 7, Zagreb, 1970, s. 97. - J. W. F. Valvasor, Die Ehre des Herzogtums Krain. Laibach-Nürnberg, 1689, I, s. 417 - 420. Osnovni dio podataka ti-

še se rudnika u Idriji. Uz pojavu patuljka opisane su brojne pojedinosti, poznate i potvrđene i drugdje.

⁶ Šurkovac kod Ljubije, vlastiti zapis iz 1969 g. Za kasnija provjeravanja i dopune zahvaljujem župniku E. Juriću.

⁷ M.S.Filipović, 1933, s. 95. Isp. i: M.S.Filipović, 1963, s. 230.

⁸ Vjerovanje su, kako se tvrdi, donijeli njemački ili austrijski rudari u mjesta: Jagodnja, Krupanj, Zajača, te u Kreševo (M.S.Filipović, 1933, s. 93-94). Isp. i: M.S.Filipović, 1963, s. 228-230, gdje je na s. 230 i podatak za Staru Rijeku. Kazivači tvrde da su vjerovanje sami prihvatili u Njemačkoj, gdje su radili kao rudari. Za Šurkovac nije dosad bilo moguće dobiti određeni odgovor o starosti vjerovanja, ali se sve priče o pojavi duhova povezuju s rudarskim redom u rudniku u Ljubiji.

⁹ Vlastiti zapis iz 1967 g. Za ovu radnju dopunska je provjeravanja izvršio preparator Muzeja u Banjoj Luci H.Đemirović 1971 g., pa ovdje zahvaljujem zapisivaču i Muzeju.

¹⁰ Isp., na pr.: G.Wissowa, Paulys Realencyclopädie der classischen Altertumswissenschaft 5. Stuttgart, 1905, pod: Dionysos, VII. Isto djelo (ur.W.Kroll), sv. 8. Stuttgart, 1913, pod: Hermes, IV, VII, VIII (napose VIII/1). Isto djelo (ur.K.Ziegler) dop. sv. 8. Stuttgart, 1956, pod: Pan. - J.G.Frazer, The Golden Bough 5/1, London, 1925, s. 17-18 (s. 16-17, Dionis u obličju bika) i isto djelo, sv. 5/2, s. 1-3. - Isp. i: Herodotova povijest I (prev. A.Musić). Zagreb, 1887, s. 109 (Mendešani u Egiptu ne žrtvuju koze ni jarce, Pana štiju kao simbol plodnosti, no uz to "poštuju sve koze, ali većma jarce od koza, i pastiri se njihovim većma poštuju").

¹¹ Isp.: J.G.Frazer, nav.dj., sv. 5/1, s. 281-288 i sv. 5/2, s. 327-328. - HWBDA 5, Berlin i Leipzig, 1932/1933, pod: Korndämonen, 5c.

¹² M.Gavazzi, Das Maskenwesen Jugoslaviens. Schweiz. Archiv für Volkskunde 63/3-4, Basel, 1967, napose s.190, 193, 194, 201. - Isp., na pr. i HWBDA 8, Berlin i Leipzig, 1936/1937, pod: Vegetation, 3.

13 Isp., na pr.: T.R.Đorđević, Priroda u verovanju i predanju našega naroda. SEZB 71, Beograd, 1958, s.193, 194-195, 196-197. - V.Čorović, Sveti Sava u narodnom predanju. Beograd, 1927, s. 151-153 (prip. 90-92, u pr. 91 da vao izgubi koze, ali mu ostanu divokoze). - J.Bolte i G. Polivka, Anmerkungen zu den Kinder- und Hausmärchen der Brüder Grimm 3, Leipzig, 1918, s. 199-200 (pr. 148).

14 Isp.: HWBDA 9, Berlin i Leipzig, 1938, pod: Ziegenbock, 6. - M.Bošković-Stulli, nav. dj., s. 134 (priča o kamenoj kozi, br. 113) i s. 201 (drugi izvori).

15 Isp.: F.Krauss, Volksglaube und religiöser Brauch der Südslaven. Münster, 1890, s. 60-62, 72. - K.Moszyński, Kultura ludowa Słowian II/1. Krakov, 1934, s. 626-627. HWBDA 9, 1938, pod: Ziegenfüsse, Bocksfüsse.

16 HWBDA 9, 1938, pod: Wassergeister, Aal.

17 S.Zečević, Talasoni. GLEMB 28-29, Beograd, 1966, s. 292-293 i, naročito, od istoga autora: Mitska bića narodnih verovanja severoistočne Srbije. GLEMB 31-32, Beograd, 1969, napose s. 330, 333.

18 HWBDA 9, 1938, pod: Ziege, 1 i 10 (ovdje i o kozi povezanoj sa smrću i o kozi kao duhu žita) i pod: Ziegenbock, 2.

19 Isp. i: A.Šimčik, I zemlja je tijelo. ZBNŽO 28/2, Zagreb, 1932, s. 90-91 (Voda je kao krv i kao što krv može poteći iz čovječje glave, tako mogu postojati izvori žive vode na vrhu planine; podaci su za Vasojevički Kom i planinu Ljutoč kod Bihaća). - M.M.Pavićević, Etiološki priče iz Crne Gore. ZBNŽO 30/2, Zagreb, 1936, s. 166-167 (priča "Poglavina pogibija" - u podzemlju je "veliko i modro" jezero i u njemu zmaj; tu nestaju oni "koji Boga ne poznaju"). Napose isp.: V.Palavestra, Narodne pripovijetke i predanja u okolini Lištice. GLZMS -etn., n. s. 24/25, Sarajevo, 1970, s. 354, pr. 43: "Neki je čiput priča' jednom starom iz Podvranića da je pod planinom Rujnom čitavo jezero vode. Ali, to niko ne zna di je." - I.Gams, Pripovedke o kraškem podzemlju. Slovenski etnograf 8, Ljubljana, 1955, s. 151, pr. 1: "V notranjosti gore je jezero. Nekoč se bo odprla gora in jezero bo zalilo vasi. (Pod gora pri Gorjanci, Vrhnika itd)".

20 M.Bošković-Stulli, Narodne pripovijetke i predaje sinjske krajine. Narodna umjetnost 5-6, Zagreb, 1968, s. 388-389: "Jarac kod groblja" - čovjeka koji ga je noću našao hoće da odvede na Gubavicu. Spasu ga prvi pijetli. Objašnjenje kazivača: "Tamo skače puno vode, ima pad rijeke i strmo je, tute bi ga on bacio. To je bio sigurno đavo. A da ko je drugi da bi ga bacijo dole?" - V.Palavestra, nav. dj., s. 355, pr. 46: "Studenac je naziv jednog bunara sa živom vodom u Rasnu. Nalazi se usred polja. Priča se da je čuva' čoban koze i opazi di je jarac zavuka glavu u neki trn. Kad izvuka - brada u jarca mokra. I tako su našli taj bunar, živu vodu; to su nekad "Grci" gradili. Sve je kamen okresan." - M.M.Pavićević, nav. dj., s. 164: "Nova voda" - nestaje kad se jarac u grmu napije. Brađa mu je mokra. S. 179-180: "Žedanj" je vrelo koje je u grmlju, na pustom i čudnom mjestu pronašao veliki jarac s "vilastim" rogovima. Oko vrela su kamena sjedala, ono je vilinsko. - R.Marić, Bind, ilirski bog izvora. Godišnjica Nikole Čupića 48, Beograd, 1939, s. 147-148 i nav. izvor. - Ovdje samo napominjemo da su koza i jarac po predaji povezani i s otkrićem vina. Isp.: J. Kotarski, Lohor. ZBNŽO 23, Zagreb, 1918, s. 51 (vile su naučile praviti vino, jer su vidjele kako koze skaču po grozdovima na stijenama i ližu sok). - T.R.Đorđević, nav. dj., s. 116 (Noa i koze), s. 117: Po rumunjskoj priči Noa posebno voli koze. Jarac se svakoga dana udalji od stada i vraća se veseo. Kad je i Noa naučio što je vino, "on zakla jarca i njegovom krvlju zalio lozinu korenje kao uspomenu na to da je jarac lozu pronašao." - Isp. i: O.Dähnhardt, Natursagen I. Leipzig i Berlin, 1907, s. 298-314.

21 Isp., na pr., prema: J.Bolte i G.Polivka, nav. dj., sv. 1, Leipzig, 1913, s. 207-227, pod: 24. Frau Holle.

22 Kao i u nap. 21 i: HWBDA 4, Berlin i Leipzig, 1931/1932, pod: Hölle, 2. - V.Čajkanović, Donji svet u jami. Studije iz religije i folkloru. SEZB 31, Beograd, 1924, s. 135-138.

23 HWBDA 2, Berlin i Leipzig, 1929/1930, pod: Erdleute, -männchen, -weiblein. - HWBDA 3, Berlin i Leipzig, 1930/1931, pod: Heiden, 4 i 5. - HWBDA 9, Berlin, 1938/1941, pod: Zwerge und Riesen, I -16a, 16b, 17, 18, 20, 22, 23.

24 HWBDA 1, Berlin i Leipzig, 1927, pod: Berggeister, I -2, 3, 4, te pod: Bergwerk. - HWBDA 9, Berlin i Leipzig, 1938, pod: Wasserzwerge.

25 Osim dj. nav. u nap. 17 (i tamo nav. izvora), te dj. M.Bošković-Stulli, kao u nap. 5, isp. i: R.Filipović-Fabijanić, Narodne pripovetke i predanja iz Bosanske Posavine. GLZMS -etn., n.s. 20/21, Sarajevo, 1966, s.152 (patuljasti vodeni duh poziva u vodu mladića koji u nedjelju čuva svinje).

26 V.Palavestra, Narodna predanja o starom stanovništvu. GLZMS-etn., n.s. 20/21, Sarajevo, 1966, isp.:Indeks građe, s. 58 (Ime starog stanovništva, pod: A 14/8 -Patuljci, Majevica), s. 63 (Uzroci seobe i nestanka, pod: D 1.1 i D 1.3). Isp. i pod: L 1 - Razbijene stijene da more, voda, itd., oteče (to je djelo divova).

27 Isto djelo, s. 50: Acani su "bili tako malenog rasta da su se penjali na paprati i sjekli grančice za gradu." - HWBDA 2, Berlin i Leipzig, 1929/1930, pod: Erdleute, -männchen, -weiblein, 2 (nekoć su u Vestfaliji prebivali tako mali ljudi, da se u jednoj krušnoj peći u koju stane osam mjera žita moglo vršiti sedam njihovih mjera). Isp. i: T.Petrović, Koliki su nekad bili ljudi a koliki će biti. Karadžić 4, Aleksinac, 1903, s. 47. Nekad su ljudi bili poput divova. "Današnji će se ljudi smanjiti sve više i više dok ne postanu tako mali da će se na poprat (travu) penjati." (Pleme Kući).

28 Isp., na pr.: G.Wissowa, Paulys Realencyclopädie 4, Stuttgart, 1901, pod: Daktyloi.

29 V.Palavestra, 1966, s. 75: Indeks građe -Pronalaznje blaga (kome je namijenjeno, stoka ga dotiče i t.d. pod: K 6.1 (uz koze, to su i goveda i ovce). - Isp. i: V. Palavestra, Narodne pripovijetke, GLZMS -etn., n.s. 15-16, Sarajevo, 1961, s. 280: "Na građini kod Prispa (Livno) ima zlatan stan i blago. Čim počne da se kopa, udara vrijeme i izlijeću konjanici. Jednom neki čovjek vidio kacu s blagom i dok je otišao da vrati koze, kako mu je neki glas doviknuo, svega je nestalo." - M.Bošković-Stulli, 1959, s. 132-133, pr. 109: "Ovca iskopala cekine"-zakopao ih je nekada stari ovčar, predak siromašne žene. Na s. 200 nav. je varijanta s kozom. - V.Čorović, nav. dj., s. 55-58, pr. 11: Sveti Sava, starac i pravda; napose s. 56: "Stade koza kopati i rogom i nogom, dok ne izvadi čemer."

30 Isp., na pr.: V.S.Karadžić, Srpske narodne pripovijetke i zagonetke. Beograd, 1897, s. 101-103, pr. 22: Kopanje blaga. Na s. 102 navodi se kao opis mjesta: "pod

borom, trorogi kam iz kojega pišti voda kao suza". - S.Đurić, Život i običaji plemena Kuča. SEZB 48, Beograd, 1931, s. 339. U dvije verzije predaje o "testamentu Skender-bega" kraj blaga je izvor, odnosno voda Slatina izvire ispod nišana, uz blago. - M.Bošković-Stulli, 1968, s. 378-380, pr. 56: "Panj zlata u Kamešnici"- nalazi se ispod "vrila" koje "nikad ne prišušuje" i pretpostavlja se da je tu bio rudnik za koji su znali Grci, Rimljani i Turci. - V.Palavestra, 1970, s. 355, pr. 52: Uz stare studence "velika i Mala Krvija", priča se, "pala je krv". Između njih je na putu ukopan "top zlata tako blizu, da ženska haljina do njega dopire".

31 Isp.: V.Palavestra, 1966, s. 66 -pod: E 1, Naselja starog stanovništva - način na koji je naselje pro-nađeno. Pr. 1 - lovci, 2 - lovci ili čobani, 3 i 5 - kozari ili jedan kozar, 4 i 7 - čobani.

32 M.M.Pavićević, Crnogorske priče, ZBNŽO 28/2, Zagreb 1932, s. 142-143 ("Šezdeset Bratonožića") i vlastiti zapis iz Orahove, Skender Vakuf, 1968 g. (koze su našle mrtvo tijelo koje su ubojice sakrili u grmlje; priča o ubojstvu izložena je kao događaj iz doba austrijske vlasti).

33 O.Đurić-Kozić, Šuma, Površ i Zupci. SEZB 5, Beograd, 1903, s. 1181. - F.Ivanišević, Poljica. ZBNŽO 10, Zagreb, 1905, s.223-224. - V.Palavestra, 1970., s. 354, pr. 35 (lubanje su nađene na crkvištu i na građini).

34 R.Horvat, Koprivnica. Gatanje o prirodnim pojavama, o životinjama, o bilinama, o vremenu i u raznim prigodama života. ZBNŽO 1, Zagreb, 1896, s. 253.

35 Isp., na pr.: I.Filakovac, Vjerovanja (Retkovci u Slavoniji). ZBNŽO 10, Zagreb 1905, s. 147: "Nedelja" je žena sa zlatnom zvijezdom na čelu. "Ukaziva se za mlade nedelje lovcima, koji polazu u svu zoru u lov. Mlogi taki lovci već puno puta nasradali od svoje obesti što nisu poštivali Nedelju." O zabrani lova v. i: I.Franić, Etnografske zabilješke iz sreza slavonsko-požeškog. Vjesnik Etnografskog muzeja u Zagrebu 2, Beograd, 1936, s. 124-125. O zabrani obavljanja i ostalih poslova u nedjelju i napose na mladu nedjelju isp.: V.Čajkanović, Srpske narodne pripovetke. SEZB 41, Beograd-Zemun, 1927, s. 454-455 (izvori). - K.Moszyński, nav. dj., s. 457 (za dijelove Rusije: na mladu se nedjelju ništa ne radi, ide se u crkvu i daju se prilozi).

³⁶ Isp.: T.R.Đorđević, nav. dj., s. 125 (i nav. izv. re). - M.Bošković-Stulli, 1968, s. 315. - V.Palavestra, 1970, s. 349 (pr. 9) i s. 359 (izvori). - V.Vuković, Sv. Jure. ZBNZO 27, Zagreb, 1930, s. 177-178: U jezeru u koje su potonuli Gavanovi dvori živj aždaja. Ubije je sveti Juraj da spasi kćer kralja grada Sirina. "Kralj se pripa nemile aždaje, te ostavi boga Akarona, a priznade Boga velikoga." Iz jezera i sada ponekad izlaze sitni volovi s crvenim pasom i sa šest rogova na glavi. - I. Šašelj, Povodni zmaj in belokranjska narodna pesem o sv. Juriju. Etnolog 7, Ljubljana, 1934, s. 146-148. Sveti Juraj ubije zmaja, "boga vodenoga", i spasi kćer kralja "širinskoga". On traži od kralja da "sekupi dosti duhovnikov, da mašuju maše za vse duše". U pjesmi se spominje "zemlja Bosna ravna". - R.Filipović-Fabijanić, nav. dj., s. 143, pr. 8: U zemlji neznabožačkoga cara Kavaje nastane glad, jer "bog zapečati nebo i stvori zemlju u tuču i olovo, ni da ne može ni ladna rosa past' na nju tri godine". Car uzalud prinosi žrtvu bogu Valu, a na molitvu svetoga Ilije "nadvi se oblak, k'o kozji papak". Drva su se pod žrtvom zapalila od groma, narod se obratio, "a cara utušila kiša". Napose isp.: D.Vitković, Ko su Gavan i Gavanka u narodnoj pesmi? ZBNZO 30/1, Zagreb, 1935, s. 1-16. Navedeni su primjeri, te objašnjenja nekih izvora ovakvih predaja, a na s. 6 i izvor imena Gavan, u značenju: gord, moćan, od hebr. gah-va(n), srodno s ar. kavi-, kauri. Na s. 9-10 iznosi se pretpostavka o smještaju izvornoga Gavanova grada u Samariji, možda uz selo Kiruet Jit, a na s. 14-15 izložen je odnošaj Gavana i Gavanke prema Baalu i njegovoj ženi, božici mjeseca.

³⁷ M.Bošković-Stulli, Narodna predaja o vladarevoj tajni. Zagreb, 1967, naročito s. 113-118 i 178-182.

³⁸ Isto djelo, napose s. 118-124 i s. 71 (izvori prema shematskom pregledu motiva).

³⁹ Isto djelo, isp. prema pregledu motiva na s. 75-76, 80-82, te s. 129-132, 155-158. Isp. i na s. 95: predaja o frigijskom kralju Midi, demonu izvora, koji je bio povezan s plodnošću i rudama (olovo).

⁴⁰ Bilo bi potrebno isporučiti predaje iz drugih krajeva koje bi u pojedinostima mogle upućivati na neke podudarnosti. Ovdje bi se mogla navesti i predaja iz alpakih krajeva, a po njoj je prije prijelaza na kršćanstvo zakopan u zemlju zlatni ovan, pogansko božanstvo. Nitko ga još nije uspio izvaditi. (HWBDA 9, Berlin i Leipzig, 1936, pod: Widder, 5.

⁴¹ Isp., na pr.: HWBDA 2, Berlin i Leipzig, 1929/1930, pod: Drache (A). - J.G.Frazer, nav. dj., sv. 3, London, 1923, s. 105-112. - Standard Dictionary of Folklore, Mythology and Legend I, New York, 1949, pod: dragon, Dragon cult i dragon-fight or dragon-slaying theme. - E. Schneeweis, slavischer Grundriss - Serbokroatische Volkskunde I. Berlin, 1961, s. 12-13, 16. - M.M.Pavićević, 1936, kao u nap. 19.

⁴² M.Bošković-Stulli, 1959. i V.Palavestra, 1966, kao u nap. 29. - HWBDA 9, Berlin i Leipzig, 1938, pod: Widder. - HWBDA 7, Berlin i Leipzig, 1935/1936, pod: Schaf (napose pod: 1 i 6). - M.M.Pavićević, 1932, s. 131 (crni ovan živi u Bukumirskom jezeru u Kučkim planinama). - Prema jednom motivu iz pripovijedaka mladić prihvaća da u nekom drugom svijetu bude pastir. On može čuvati ovce, koze ili divokoze, a to su duše mrtvih ili vile. Isp., na pr.: V.Čajkanović, nav. dj., s. 459 (pod: 7), s. 501-502 (pod: 18) - izvori. - V.Čorović, nav. dj., s. 104-107, pr. 42. - i drugdje.

⁴³ HWBDA 8, Berlin i Leipzig, 1936/1937, pod: Stier i HWBDA 2, Berlin i Leipzig, 1929/1930, pod: Drache, A III 2c. - V.Palavestra, 1961, s. 281: "Iz bare Mrtvice izlazi krvav vo.." (Crni Lug). - Š.Kulišić, P.Ž.Petrović, N. Pantelić, nav. rj., pod: aždaja. - V.Vuković, kao u nap. 36. - V.V.Vukasović, Bara i bik. Karadžić 2, Aleksinac, 1900, s. 204-205. Bik sa željezom okovanim rogovima uništi bika koji je boravio u vodi. Kada bi bik izlazio iz bare, značilo je to opću nesreću, glad ili pomor. - Isp. i: Š.Kulišić, P.Ž.Petrović, N.Pantelić, nav. rj., pod: aždaja. - O zagrađivanju izvora kožama (a i čim drugim) isp.: V.Palavestra, 1966, s. 69-70 (Indeks grada, pod F 4). - M.Bošković-Stulli, 1968, s. 424-425. - Isp. i: M.Bošković-Stulli, 1967, s. 232, pr. 103 - predaja o "caru Diklicijanu": "I ajde k njemu i moli ga da dâ kišu. A on je metno gore bivolske kože da ne može kiša padati. Pa kad ga umoli, on uzme koplje i isprobada kožu i onda kiša pada."

⁴⁴ Isp., na pr.: J.Bolte i G.Polívka, nav. dj., sv. 2, Leipzig, 1915, s. 297-318, pr. 91: "Dat Erämänneken".

⁴⁵ D.Srejović, Jelen u našim narodnim običajima. GLEMB 18, Beograd, 1955, s. 231-237.

⁴⁶ Isp. i zaključke o prostornom raširenju predaje o vladarevoj tajni u dj. M.Bošković-Stulli, 1967, s. 141-143.

⁴⁷ Isto djelo, s. 121 i tamo nav. dj.: D.Rendić-Miočević, Ilirske predstave Silvana na kulturnim slikama s područja Dalmata. GLZMS-arh., n.s. 10, Sarajevo, 1955, s.5-38, napose zaključak na s. 37-38. Kozoliki bog može biti povezan i s kultom voda. - Na nekadašnju i današnju povezanost između predodžbe o jarcu, jarca kao žrtvene životinje i vode, upućuje: R.Marić, nav. dj., s. 146-149.

Skraćenice za češće navodena izdanja:

- GLEMB - Glasnik Etnografskog muzeja u Beogradu.
GLZMS - Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu.
HWBDA - Handwörterbuch des deutschen Aberglaubens (ur.E. Hoffmann-Krayer i H.Bächtold-Stäubli).
SEZB - Srpski etnografski zbornik.
ZBNZO - Zbornik za narodni život i običaje južnih Slavena

Zur ethnologischen Problematik aus dem Bereich
einiger alter Bergwerkszentren

(Zusammenfassung)

Die bisher aufgezeichneten Glaubensvorstellungen, die in irgendeiner Verbindung mit bergmännischer Tätigkeit stehen, beziehen sich auf unterirdische Erscheinungen in menschlicher Gestalt, auf Wesen mit oft zwergartigem Wuchs oder auf die Erscheinung des "silbernen Kaisers". Die Überlieferung, nach deren Inhalt der schwarze Bock im Schacht erscheinen kann, ist mit dem Glauben von der Welt der Toten verbunden, aber durch das Motiv vom Bestehen oder Hervorsprudeln des Wassers und mit der Überlieferung vom "silbernen Kaiser". Beide Überlieferungen werden auf verschiedene Weise auch mit den Erzählungen von den ein-

stigen Bewohnern, deren Brunnen, Städten und Schätzen verbunden; nahestehend sind ihnen auch einige Elemente der Überlieferungen, in denen Drachen, Stiere, Widder und andere Tiere erscheinen. Vorstellungen von zwergartigen unterirdischen Geistern, wenn auch im Grund mit diesen Überlieferungen gewissermassen verwandt, haben wahrscheinlich am Grossteil des südslawischen Raumes keine althergebrachte Tradition.

Der mehrschichtige Komplex der Glaubensvorstellungen, von dem die unter den Bergarbeitern erhaltenen Überlieferungen nur eine von zahlreichen Abzweigungen sind, ist im Rahmen der Kulturen längst vergangener Zeiten und ihrer gegenseitigen Einwirkungen entstanden. Der Kenntnis der Geschichte dieser Kulturen könnte man sich nähern durch die Kenntnis der räumlichen Anordnung festgestellter Einzelheiten von den Tatsachen aus diesen Glaubensvorstellungen, aus dem Glauben vom Zyklus der Fruchtbarkeit und des Todes und von den verschiedenen Arten der Erscheinung und der Wirkung des Wassers.